

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1986

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΥΠΑΝΗ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΟΜΑΔΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΝΗΜΕΡΩΣΕΩΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Όταν όμιλούμε, στην Πολιτική, για έπικοινωνιακό σύστημα, δέν έννοοϋμε, φυσικά, τó όποιοδήποτε σύστημα έπικοινωνιών που λειτουργεί στόν εδύ-τερο χώρο τών ζωϊκών ειδών και τών ζωϊκών κοινοπιών.

Όπως τó έχει λαμπρά έπισημάνει ó Άριστοτέλης¹, ή διαφορά ανάμεσα στις ανθρώπινες και τις ζωϊκές κοινοπιές όφείλεται στό ότι τά έπικοινωνιακά συστήματα τών πρώτων έδράζονται στην πολλαπλότητα τών άρχών ή τών άπόψεων που προσδιορίζουν τó νόημα τών μηνυμάτων, τών άπαντήσεων, καθώς και τών συναφών έρμηνειών και άποφάσεων. Οί άρχές ή άπόψεις αυτές είναι ήθικές, οικονομικές, αισθητικές, συναισθηματικές, πολιτικές κ.ά.

Συνέπεια τών δεδομένων αυτών είναι ότι ή έπικοινωνία, στις κοινοπιές τών ανθρώπων, άπό ένα τουλάχιστον σημείο τής εξέλιξεως τους και πέρα, δέν είναι άπλώς μηχανική ή αυτοματική. Η έπικοινωνία αυτή προϋποθέτει, γενικά, στό στάδιο τών έπιλογών και τών άποφάσεων, τήν έλευθερία, και έχει ως έρεισμα τó Λόγο², που έρχεται νά καλύψει ή και νά συνθέσει τις διάφορες αυτές έπί μέρους άπόψεις και τοποθετήσεις.

Η ανθρώπινη έπικοινωνία είναι λοιπόν, κατ' έξοχήν, διάλογος. Στηρίζε-

1. Πολιτικά, Α, 1253 α, 10-12.

2. «λόγον δέ μόνον άνθρωπος έχει τών ζώων», α ό τ.

ται στη συνείδηση τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Ἄλλου καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Ἄλλου ὡς ταυτότητας.

2. Ὅσο περισσότερο οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, ἀναπτυσσόμενες καὶ πολυπλοκοποιούμενες, ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὶς ζωϊκὲς κοινωνίες, τόσο περισσότερο ὁ διάλογος γίνεται ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τους, ἂν καὶ στὴν πραγματικότητα —γιὰ λόγους φυσικοῦς, βιολογικοῦς ἢ κοινωνικοῦς— ὅλα τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας δὲν μετέχουν πάντοτε ἰσοδύναμα σὲ ὀλόκληρο τὸ φάσμα τῶν ἐπικοινωνιῶν αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί, εἰδικότερα, στὶς διαδικασίες λήψεως τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸ σύνολο καὶ τὸν καθένα χωριστά, δηλαδὴ τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων.

Οἱ Ἕλληνες διέπλασαν τοὺς ὄρους πόλις, πολίτης καὶ πολιτικὸς γιὰ νὰ ὑποδηλώσουν τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀτόμων ἢ καὶ ὅλα τὰ ἄτομα (ἐννοεῖται: ὀρισμένης ἡλικίας καὶ φύλου) συμμετέχουν, σύμφωνα μὲ διαδικασίες διαλόγου, στὴ λήψη τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων. Τὶς κοινωνίες ἀντιθέτως, στὶς ὁποῖες ὁ διάλογος αὐτῆς τῆς μορφῆς περιοριζόταν ὑπέρμετρα, μὲ τὴ βία ἢ ἀπὸ μακροχρόνιο ἐθισμό, καὶ ἡ ἐξουσία λήψεως πολιτικῶν ἀποφάσεων περνοῦσε στὰ χέρια ἐνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς δυναστείας, τὶς ὀνόμαζαν «βαρβαρικὲς»³.

Ἡ τυφλὴ ὑπακοὴ ἐκτοπίζοντας, πράγματι, σὲ σημαντικό βαθμὸ τὸ διάλογο, τοποθετεῖ τὶς τελευταῖες σὲ μία ἐνδιάμεση κλίμακα ἀνάμεσα στὶς ἀπλὲς ζωϊκὲς κοινωνίες καὶ τὶς ἀνεπτυγμένες ἢ πολιτικὲς κοινωνίες. Χωρὶς νὰ ἐνέχουν τὸν αὐτοματισμὸ ποὺ συναντοῦμε στὶς ζωϊκὲς κοινωνίες, τὰ μηνύματα καὶ οἱ ἀπαντήσεις, στὶς βαρβαρικὲς κοινωνίες, ἐκπέμπονται καὶ κυκλοφοροῦν μονόπλευρα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τυφλὴ ὑπακοὴ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ ἀποδοχὴ ἢ συναίνεση. Ἡ τελευταία προϋποθέτει τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας ἢ καὶ ἀμφισβητήσεως τοῦ μηνύματος ἀπὸ τὸν ἀποδέκτη ἢ ἀπὸ τρίτους.

Ἡ πολιτικὴ, ὡς ἔκφραση, κατ' ἐξοχήν, τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς ἐλευθερίας, ταυτίζεται, σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις, μὲ τὴ λειτουργία διαδικασιῶν οὐσιαστικοῦ διαλόγου.

3. Οἱ διαδικασίες αὐτὲς συμβαδίζουν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ἐπιβάλλεται, ὅπωςδήποτε, νὰ τονισθεῖ ἐκ προοιμίου, ὅτι ὁ τύπος, ἢ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν δυνατῶν ἢ πραγματικῶν συναρτήσεων ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ ἐλευθερία καὶ τὶς διαδικασίες τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συ-

3. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν εἶχε φυλετικὴ, ἀλλὰ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ σημασία, ὅπως τὸ ἔχει διευκρινίσει ὁ Ἰσοκράτης στὸν Πανηγυρικό, 50, 47.

στήματος εξαρτῶνται, σὲ μεγάλο βαθμό, ἀπὸ τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας μέσα στὴν ὁποία ἐκτυλίσσονται καὶ ἀπὸ τὰ διαθέσιμα ἐπικοινωνιακὰ μέσα.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε αὐτὲς τὶς συναρτήσεις στὶς κοινωνίες μέσα στὶς ὁποῖες, εἰδικότερα, ζοῦμε σήμερα —ἐννοῶ τὶς δημοκρατικὲς κοινωνίες—, εἶναι χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε, πρῶτα, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία, στὶς δομὲς καὶ τὸ ἐπικοινωνιακὸ σύστημα τῆς κοινωνίας πὸν προηγεῖται ἀμέσως τῆς ἰδικῆς μας, δηλαδὴ τῆς κοινωνίας πὸν εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα τῆς φιλελεύθερης ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας.

2. ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

4. Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, ὅπως διεμορφώθη ἀπὸ τὸν δέκατο ὄγδοο ὡς τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, ἐστηρίχθη, ὅπως εἶναι γνωστὸ, σὲ δύο θεωρητικὲς κατὰ τὴ μορφή, ἀλλ' ἰδεολογικὲς κατὰ τὴν οὐσία ἀντιλήψεις.

Ἡ πρώτη ἀντανακλοῦσε τὴν πεποίθηση, ὅτι οἱ κοινωνίες λειτουργοῦν καὶ ἀναπτύσσονται καλύτερα ὅταν δὲν παρεμβάλλονται ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἐμπόδια στοὺς ἀντικειμενικοὺς —σύμφωνα μὲ τὴ «φύση τῶν πραγμάτων»— κοινωνικοὺς αὐτοματισμούς, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐσήμαινε, στὴν πράξη, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὸν ὄγκο καὶ τὴν ἔνταση τῶν κάθε λογῆς κρατικῶν παρεμβατισμῶν. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, περισσότερη δημοκρατία ἐσήμαινε ἀπλῶς: ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερο κράτος καί, ἀντιστοίχως, ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερη ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία⁴, πρᾶγμα πὸν μπορούσε νὰ φανεῖ πολὺ φυσικὸ, ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη τὶς αὐταρχικὲς δομὲς τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους τοῦ δεκάτου ὄγδου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου, σὲ μία περίοδο δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ δυναμισμὸς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κνοφοροῦσε τὴν πρώτη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ δευτέρη ἀντίληψη, στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν προηγούμενη, συνοψιζόταν στὴν παρατήρηση, λαμπρὰ διατυπωμένη ἀπὸ τὸν *Montesquieu*, ὅτι ὁ λαὸς —πὸν ταντιζόταν οὐσιαστικὰ μὲ τὸ ἐνεργητικὸ ὑποκείμενο τῶν αὐτοματισμῶν τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας, μὴ ὄντας ὁ ἴδιος ἱκανὸς νὰ αὐτοκυβερνεῖται στὸ πλαίσιο τῶν μεγάλων ἐθνικῶν κρατῶν⁵, ἔχει ὥστόσο τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκλέγει ἀντιπρο-

4. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ ἄτομο, ὠθούμενο ἀπὸ τὸ ὠφελιμιστικὸ ἔνστικτο καὶ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ κέρδους, ἐνεργεῖ καλύτερα καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, ὅταν εἶναι ἐλεύθερο.

5. *De l'Esprit des Loix*, L. II, ch. 2. Πρβλ. *Georges Vlachos, La Politique de Montesquieu*, Paris, Monchrestien, 1974, σελ. 103 ἐπ.

σώπους, πὸν θὰ ἀνελάμβαναν νὰ κυβερνοῦν γιὰ λογαριασμό του. Ὑπονοεῖται: νὰ κυβερνοῦν ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερο, δηλαδὴ ἀποκλειστικά στοὺς τομεῖς ὅπου ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνταποκριθεῖ μόνη της στὶς ἐπιτακτικὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες. Ἔτσι, ὡς «κυβέρνηση» γινόταν ἀντιληπτό, ἓνα σύνολο γενικῶν ρυθμιστικῶν κανόνων —προστατευτικῶν, ἀκριβῶς, τῶν κοινωνικῶν αὐτοματισμῶν— ἢ ἀκόμη ὀρισμένες, λίγο ἢ πολὺ ἐξειδικευμένες ἐπεμβάσεις στὸν τομέα τῆς ἀστυνομίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν ἢ τῶν ἐκτάκτων περιστάσεων⁶.

Ἡ πολιτικὴ ἀντιπροσώπηση, ἡ ἀνάθεση δηλαδὴ τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου σὲ ἓνα ὀρισμένο ἀριθμὸ προσώπων εἴτε μὲ ἐκλογή, εἴτε μὲ ἄλλες διαδικασίες ἐπιλογῆς (λ.χ. διαγωνισμοὺς γιὰ τὴν ἐπάνδρωση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν), ἰσοδυναμοῦσε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, μὲ τὴν μὴ-συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λήψη τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ἄν αὐτὴ ἢ μὴ-συμμετοχὴ δὲν ὀδηγοῦσε, τελικά, σὲ μία ὀλικὴ πολιτικὴ ἀλλοτρίωση τῶν μελῶν τῆς «ἰδιωτικῆς κοινωνίας», δηλαδὴ τοῦ λαοῦ στὸ σύνολό του κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ «βαρβαρικοῦ» κράτους, αὐτὸ ἐξασφαλιζόταν λιγότερο διὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀντιπροσώπων —οἱ ὅποιοι, ἄλλωστε, δὲν δεσμεύονταν ἀπέναντί του μὲ κανένα εἶδος ἐπιτακτικῆς ἐντολῆς— καὶ περισσότερο διὰ τῆς ἐξασφάλισης, βάσει κανόνων καὶ ἀρχῶν ὑπὲρ-συνταγματικῆς κατὰ κάποιον τρόπο ἰσχῦος, τῆς ριζικῆς αὐτονομίας τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας ἀπέναντι τοῦ κράτους καὶ τῶν ὀργάνων του. Ὁλόκληρο τὸ ὄπλοστάσι τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια ἦταν στενὰ συνυφασμένο μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς λειτουργίας τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ συστήματος.

6. Κατὰ τὸ μέτρο πὸν τὸ σύστημα αὐτὸ λειτουργοῦσε κανονικὰ μὲ ἔρεισμα τὸν διπλὸ κανόνα τῆς μὴ-συμμετοχῆς (τοῦ λαοῦ) καὶ τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως (τοῦ κράτους), ἡ συνολικὴ κοινωνία ἐπαιρνε ἀναγκαστικὰ τὴ μορφή ἑνὸς διωρόφου οἰκοδομήματος, στὸ ἰσόγειο τοῦ ὁποίου ἀνέπτυσσε τὶς δραστηριότητές της ἢ «ἰδιωτικὴ κοινωνία», ἐνῶ στὸν ἐπάνω ὄροφο λειτουργοῦσαν οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἐξουσίας (τῶν «ἀντιπροσώπων» καὶ τῶν «δημοσίων λειτουργῶν»). Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς δύο ὄροφους ἐξασφαλιζόταν χάρις σὲ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ θεσμῶν καὶ ἀνταλλαγῶν. Περιορισμένο, ἀκριβῶς, λόγῳ τῆς αὐστηρῆς ἐφαρμογῆς τοῦ κανόνα τῆς μὴ-συμμετοχῆς καὶ τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως.

6. Ἡ ἀντίληψη αὐτή, διεμορφώθη, ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ ἀφετηρία τοὺς οικονομολόγους τοῦ 18ου αἰῶνα (Φυσιοκράτες, Adam Smith, κ.ἄ.) καὶ ἐκορυφώθη κατὰ τὸν 19ῶ αἰῶνα μὲ τὴ λεγομένη θεωρία τοῦ «κράτους-νυκτοφύλακα».

Ὁ ἴδιος αὐτὸς κανόνας ἐξασφάλιζε, ὥστόσο, τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς πολὺ ἐντόνου ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος —οἰκονομικοτεχνικοῦ ἀλλ' ἰδίως πνευματικοῦ— στοὺς κόλπους τῆς αὐτόνομης ἰδιωτικῆς κοινωνίας, πὺ δμοιοῦ του οἱ πολιτισμένοι λαοὶ δὲν εἶχαν γνωρίσει ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ «ἐλληνικοῦ θαύματος». Μπορεῖ κανεὶς ἔτσι νὰ ὑποστηρίξει, ὅτι, ἂν ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ οἱ συνακόλουθες οἰκονομικὲς ἀνταλλαγὲς ἀπετέλεσαν τὸ ὑλικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ συστήματος διακυβερνήσεως, ἢ ὀλοκλήρωσὴ του δὲν ἐπραγματοποιήθη ὀπωσδήποτε παρὰ μόνον μὲ τὴν χωρὶς καταναγκασμοὺς «ἐκ τῶν ἄνω»—ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν τεχνῶν, πὺ ἔκανε ὄχι ἀπλῶς δυνατὴ ἀλλὰ πραγματικὴ καὶ γόνιμη, σὲ ὀρισμένους τουλάχιστον προνομιακοὺς χώρους τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τὴν ἀδέσμευτη ἐκτύλιξη τοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ἐξουσίας.

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, ὁ Καντ εἶχε δίκιο νὰ ὑπογραμμίζει στοὺς χρόνους τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ τὸ Παλλάδιο τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας⁷.

7. Ὅπως εἶναι γνωστὸ σὲ ὅλους, διάφορες «ἀντιπροσωπευτικὲς» ἢ μὴ ἐξουσίες προσπάθησαν ἔκτοτε, πολλὰ φορὲς, νὰ περιορίσουν ἢ νὰ ἀνακόψουν τὴ δυναμικὴ αὐτὴ πρὸς τὰ ἄνω πορεῖα τῆς διανοητικῆς ἐπικοινωνίας, μὲ τὴν παρεμβολή, λ.χ., τῆς λογοκρισίας ἢ μὲ ἄλλα διοικητικὰ ἢ ποινικὰ μέτρα⁸. Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ὑπῆρξε ὥστόσο, ἰσχυρότερη ἀπὸ τοὺς διῶκτες της. Παρέμεινε, πάντως, ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ὅσον χρόνον ὁ διπλὸς κανόνας τῆς μὴ-συμμετοχῆς καὶ τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως ἔκανε δυνατὴ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς σφαιρᾶς αὐτονομίας τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὸ βάρος τῶν κρατικῶν καταναγκασμῶν. Τὸ εὐρὸν ἐπικοινωνιακὸ σύστημα πὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὴ βάση τοῦ οἰκοδομήματος μέσα σὲ κάθε ἰδιαίτερη πολιτικὴ κοινωνία συντελοῦσε, ἄλλωστε, ὥστε νὰ μεταφερθοῦν προοδευτικὰ καὶ στὸν ὄροφον τῆς ἐξουσίας —διὰ τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἢ ἄλλως— οἱ θερμοὶ ἄνεμοι τῆς ἐλευθερίας πὺ ζωογονοῦσαν τὶς συνεχῶς ἀνανεούμενες δυνάμεις τοῦ κοινωνικοῦ ὑποβάθρου.

Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῆς ὁποίας ἀπήλυσαν, μὲ προϊόντα ρυθμὸ, μερικοὶ τουλάχιστον λαοὶ τῆς γῆς κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς συνεχῶς διευρυνομένης διὰ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ὑπῆρξε, ἀληθινὰ, σύνδρο-

7. Βλ. Georges Vlachos, *La pensée politique de Kant*, Paris, PUF, 1962, σελ. 412 ἐπ.

8. Βλ. συνοπτικὰ τὴ μελέτη μου: «*La structure des droits de l'homme et le problème de leur réglementation en régime pluraliste*» R. I. D r. C o m p a r é, 1972, σελ. 281 ἐπ.

μο φαινόμενο τῆς οὐσιαστικῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας πὸν ἐκνοφορήθη καὶ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τὸν προστατευτικὸ μανδύα τῶν ἀρχῶν τῆς μὴ-συμμετοχῆς καὶ τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως.

8. Δὲν θὰ ἦταν, βεβαίως, ἐπιτρεπτό νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἐπικοινωνιακὸ σύστημα πὸν ἐπενόησε καὶ ἐκαλλιέργησε ἡ ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ παρουσίαζε μόνον προτερήματα. Ἡ θεωρία τῶν κοινωνικῶν αὐτοματισμῶν ἐκάλυψε, σὲ μεγάλο βαθμὸ, καταστάσεις ἀνισότητος καὶ ἀνελευθερίας στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας. Ἡ ὑπὸ στενὴ ἔννοια πολιτικὴ ἐπικοινωνία — ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν ἰδιωτικὴν κοινωνία ἢ τὸν πολίτη — ἐκλογέα παρέμεινε ἐπὶ πολὺ ἀρκετὰ μονόπλευρη⁹. Παραταῦτα, ὅσο χρόνον ἡ ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ μποροῦσε νὰ ἐπικαλεῖται ἕνα βαθμὸ ἀληθοφανείας —μὲ οὐσιαστικὸ ἔρεισμα, ὅπως ἐλέχθη, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια καὶ τὴν πνευματικὴν ἐλευθερία, τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μετριασθοῦν. Οἱ νικηφόροι ἀγῶνες τῶν λαῶν γιὰ περισσότερη δικαιοσύνη καὶ γιὰ μεγαλύτερη πολιτικὴ ἐλευθερία ἀποτελοῦν τὴν ἔμπρακτὴ ἀπόδειξη τῶν δυνατοτήτων πὸν προσέφερε, ὡς ἕνα σημεῖο τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων, τὸ ἴδιο τὸ σύστημα, καὶ δὲν θὰ χρειασθεῖ ἀσφαλῶς νὰ ἐπιμείνει κανεὶς περισσότερον ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Οὔτε πρόκειται, ἄλλωστε, νὰ γίνῃ ἐδῶ ἕνας τελικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλὰ νὰ σημειωθεῖ ἀπλῶς ἡ παρουσία του, ὡς δεδομένου τῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν διερεύνηση τῶν σημερινῶν προβλημάτων τῆς δημοκρατίας.

3. Η ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

9. Οἱ διαφορὲς πὸν ἀντιπαράθετον τὴ σύγχρονη δημοκρατία στὸ ἀντίστοιχο πολίτευμα τῆς περιόδου τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι πολλὰ καὶ ἰδιαίτερα ὁρατὰς.

Ἡ πρώτη σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ «ἰδιωτικὴ κοινωνία», ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐφρατᾶσθησαν οἱ θεωρητικοὶ τῶν κοινωνικῶν αὐτοματισμῶν —οικονομολόγοι καὶ πολιτικοὶ φιλόσοφοι— ἦταν μία κοινωνία νομικῶς καὶ ἠθικῶς ἰσοτίμων ἀτόμων¹⁰. Ἡ σύγχρονη κοινωνία ἀποτελεῖται βεβαίως καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἄτομα νομικῶς ἰσότιμα, ἀλλὰ ὁ ρόλος πὸν διαδραματίζει τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ διαθλάται σήμερα ἀναγκαστικὰ μέσα ἀπὸ ἕνα πολύπλοκο ὅσο καὶ ἐνεργὸ —νομικῶς

9. Καὶ λόγω τῆς βραδείας ἐξαπλώσεως τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας (βλ. Α. Σβώλου, *Τὸ Νέον Σύνταγμα καὶ αἱ βᾶσεις τοῦ πολιτεύματος*, Ἀθήναι, 1928, σελ. 166 ἐπ. 225) ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους (ἀναλφαβητισμὸς, συγκεντρωτικὲς δομὲς τοῦ κράτους κ.τ.λ.).

10. Ὅχι ὅμως καὶ οικονομικῶς ἢ πολιτικῶς. Βλ. τὴν ἀνωτ. ὑπόσ. 8.

ἀναγνωρισμένο— σύστημα κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ στρωματώσεων (ομάδων, ὀργανώσεων, τάξεων, κατηγοριῶν)¹¹.

Ἡ δεύτερη μεγάλη διαφορὰ εἶναι ὅτι, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τῶν πολλῶν κοινωνικῶν στρωματώσεων καὶ διασταυρώσεων, ἡ τυπικὴ ἀντιπαράθεση κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοινωνίας ἔχει γίνεи ἀπὸ τὰ πράγματα λίγο ἢ πολὺ ἀνενεργή.

Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἡ ἐξουσία δὲν περιορίζεται πλέον στὴν ἐξαγγελία γενικῶν ρυθμιστικῶν κανόνων ἢ ἐπεισοδιακῶν ἀνταρχικῶν ἐπεμβάσεων στὸν κοινωνικὸ τομέα. Εἶναι παράλογο, συνεπῶς, καὶ ἀντιφατικὸ νὰ γίνεи ἐφεξῆς λόγος γιὰ ἀμιγῆς ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα καὶ γιὰ ἀμιγῆ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅσονδήποτε καὶ ἂν οἱ καθιερωμένοι ἀλλ' ἐν πολλοῖς ἀλλοιωμένοι θεσμοὶ τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐκπροσωπήσεως ἐξακολουθοῦν ἀκόμη τυπικὰ νὰ λειτουργοῦν¹². Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἔνοικοι τοῦ Α' ὀρόφου διατρίβουν σήμερα περισσότερο στὸ ἰσόγειο, καὶ δὲν ἐπεμβαίνουν ἀπλῶς, ἀλλὰ διαχειρίζονται καταστάσεις καὶ συμφέροντα ποὺ ἀποτελοῦσαν προηγουμένως τὸν ἀποκλειστικὸ κλῆρο τῶν ἐνοίκων τοῦ ἰσογείου, δηλαδὴ τῆς «ἰδιωτικῆς κοινωνίας».

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ομάδες καὶ ὀργανώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ πανίσχυροι κομματικοὶ μηχανισμοὶ ποὺ λειτουργοῦν περιέργως ὡς ἐνώσεις προσώπων ἢ ὡς σωματεῖα ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἔχουν κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους μέσα στὰ ἴδια τὰ δώματα τῆς ἐξουσίας. Διὰ τῶν ὁμάδων καὶ ὀργανώσεων, τὰ ἄτομα-πολίτες συμμετέχουν, ἔστω καὶ ἄτυπα, στὴ λειτουργία τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐξουσίας. Ὁ διπλὸς κανόνας τῆς μὴ-συμμετοχῆς καὶ τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως ἔχει πιά ἐντελῶς θρυμματισθεῖ καὶ ἀποδυναμωθεῖ.

Σὲ μία ἰδανικὴ παρουσίαση, τὸ κοινωνικὸ-πολιτικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς μας, ὅταν δὲν διατρέχεται ἀπὸ βίαια ἀνταρχικὰ ρεύματα, θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς σύστημα τῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας. Πλουραλιστικῆς κατὰ τὴν

11. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἐπιμένουν νὰ ὑποτιμοῦν ἢ καὶ νὰ ἀγνοοῦν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ λεγομένου «νεοφιλελευθερισμοῦ». Τὴν ἀλληλοεξάρτηση ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς τεχνικο-οικονομικὲς ἐξελίξεις ἐπισημαίνει, ὀρθά, ὁ Michel Godet σὲ ἄρθρο του («Un mirage chasseur l'autre») στὴν ἐφημ. *Le Monde* τῆς 15.6.1985.

12. Οἱ ἀλλοιώσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τὶς δομικὲς μεταβολὲς τῆς κοινωνίας, προέκταση τῶν ὁποίων ἀπέτέλεσαν ἰδίως τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ κομματικοποίηση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος. Βλ. τὶς βαθυστόχαστες καὶ ἐν πολλοῖς προφητικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Σβώλου, *Τὸ Νέον Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος*, ἔ.ἀ. passim, ἰδιαίτερα σελ. 293 ἐπ., καθὼς καὶ τὸ βιβλίό μου: *Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ ὁ Κοινοβουλευτισμὸς στὸ πολίτευμα τῆς 5ης Γαλλικῆς Δημοκρατίας*, Ἀθῆναι 1985.

ἔννοια ὅτι τὰ κέντρα τῶν κοινωνικῶς καὶ πολιτικῶς σπουδαίων ἀποφάσεων κατα-
νέμονται καὶ μετακινοῦνται σὲ ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς συνολικῆς κοινωνίας.
Ἔτσι πὸν ἐκεῖνο πὸν ὀνομάζεται πολιτικὴ ἐξουσία νὰ ὁμοιάζει ἐφεξῆς περισσότερο
μὲ ἓνα κέντρο ἐξουσιαστικοῦ συντονισμοῦ τῶν ἀποκεντρωμένων πολιτικο-κοινο-
νικῶν δυνάμεων, μὲ γνώμονα τὸ γενικὸ συμφέρον, καὶ λιγότερο σὰν ἓνας ὑπερτι-
θέμενος ἀλλὰ θεματικὰ περιορισμένος ὄργανισμός, ὅπως τοῦτο συνέβαινε ὑπὸ τὸ
καθεστῶς τῆς ριζικῆς διακοίσεως καὶ ἀντιπαραθέσεως κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοι-
νωνίας.

10. Εἶναι φυσικό, κατὰ τὸ μέτρο πὸν ἡ νέα κοινωνία εἶναι λιγότερο ἢ περισ-
σότερο πλουραλιστικὴ —ἀλλὰ καὶ ἔντονα πολιτικοποιημένη, νὰ ἔχουν μεταβληθεῖ
ἡ ἔκταση, τὸ βάθος καὶ ἡ σημασία τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος. Ὅπως δὴποτε,
δὲν εἶναι πιά νοητὸ νὰ γίνεται λόγος, ὅπως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀτομισμοῦ, γὰρ
μία μονόπλευρη, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω πορεία τοῦ πνεύματος, τῆς ἐλευθερίας
καὶ τῆς προόδου, ἀφοῦ ἡ λειτουργία τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος διαγράφεται
τώρα καὶ πρὸς τις δύο κατευθύνσεις καὶ ἀγκαλιάζει ἀνεξάίρετα ὅλους τοὺς μετό-
χους. Στὴν ἰδανικὴ εἰκόνα τῆς ἐξουσίας ὡς κέντρον συντονισμοῦ, ρυθμίσεως καὶ
ἀναπαραγωγῆς τοῦ συστήματος, τὰ μηνύματα καὶ οἱ ἀπαντήσεις, οἱ ἐπαναληπτι-
κὲς κοινωνικὲς διαδικασίες καὶ οἱ νεωτερισμοί, ὁλόκληρος ὁ ὄργανισμός τοῦ πνεύ-
ματος καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐκπέμπονται ἀπὸ ἓνα ἀπεριόριστο ἀριθμὸ ἀτόμων ἢ ὄργα-
νώσεων καὶ τροφοδοτοῦν ὅλες τις ἐστίες. Τὸ ἐκτεταμένο φαινόμενο τῆς ὀργανώσεως
σὲ τάξεις, κατηγορίες καὶ ὁμάδες, ὑπὸ τὴ συντονιστικὴ καθοδήγηση τοῦ κέντρου
καὶ μὲ τὴ συνείδηση μιᾶς ἀνανεωμένης κοινωνικῆς ἠθικῆς, ἔχει τώρα καταξιώσει
καὶ τὸν ἰδιώτη καὶ τὴν ἐξουσία στὸ ρόλο μιᾶς ὑποχρεωτικῆς συνεργασίας, μὲ ἔρει-
σμα τὴν ἐδρύτερη κατανομή τῶν εὐθυνῶν σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση
τῆς κοινωνικῆς ὑπάρξεως. Ἀφοῦ καὶ οἱ ρόλοι καὶ οἱ κοινωνικὰ ἀξιόλογες ἀποφά-
σεις διαμορφώνονται καὶ ἐκτελοῦνται σὲ ὁλόκληρο τὸν ἀντίστοιχο κοινωνικὸ χῶρο
καὶ μὲ τὴν ἐνεργὴ παρουσία διοικούντων καὶ διοικουμένων, ἐξουσιαζομένων καὶ
ἐξουσιαζόντων. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει, περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, τὴν καθολικὴν
ἐπικοινωνιακὴ ὁλοκλήρωση, μὲ τελικὸ στόχο τὴν κοινὴν ἐπιδίωξη ἑνὸς ὁρατοῦ ἀπὸ
ὅλους κοινῶ ἀγαθοῦ.

Ἀπὸ τὸ βαθμὸ σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ γίνῃ κοινὴ συνείδηση ὅλων —μὲ
τις διαδικασίες τοῦ διαλόγου— ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς τέτοιου κοινῶ ἀγαθοῦ, δηλαδὴ ἑνὸς
γενικοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐθνικοῦ συμφέροντος, θὰ ἐξαρτηθεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση,
καὶ ἡ δικαίωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ὡς ὑπερτάτου συντονιστικοῦ καὶ ρυθμιστι-
κοῦ ὄργανου τῶν ἐπὶ μέρους ἀτομικῶν ἢ μερικῶν συμφερόντων.

Ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν φαίνεται, ὅπως δὴποτε, νὰ ἀποτελεῖ

καθοριστικό παράγοντα στην ἐν γένει λειτουργία τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος καί, σέ συνάρτηση μὲ αὐτό, τῆ λειτουργία ἐπίσης τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στοῦ σύνολό του. Καί εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς, κατὰ συνέπεια, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος καί ἡ κοινωνική ἀξιοποίηση τῶν προϊόντων του δὲν ἀποτελοῦν πλέον ἀπλή ἠθική ἢ νομική ἐπιταγή, ἀλλὰ καρπὸ καὶ οὐσία τοῦ συστήματος, ὅπως αὐτὸ τείνει νὰ διαμορφωθεῖ στην πραγματικότητα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα.

Γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη ἕνας ἀριθμὸς ἄλλων παραμέτρων.

4. ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

11. Ὅπως εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς, μία τέτοιας ἐκτάσεως καὶ βάθους ὕλική καὶ πνευματικὴ ἐπικοινωνία δὲν θὰ ἦταν ἀσφαλῶς δυνατὴ, ἂν παράλληλα μὲ τὶς διαρθρωτικὲς ἀλλαγὲς στοὺς κόλπους τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας δὲν εἶχαν συντελεσθεῖ βαθύτατες τεχνολογικὲς μεταβολές, μεταβολές ποὺ ἐπέτρεψαν ἀκριβῶς, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, τὴ χωρική διεύρυνση τῶν ἐπικοινωνιῶν, καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸν ἀπεριόριστο πολλαπλασιασμὸ τῶν διαπροσωπικῶν καὶ συλλογικῶν μηνυμάτων στὸν ἰδιαίτερο χῶρο κάθε πολιτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ἐνότητας.

Εἶναι σκόπιμο νὰ ἐπιστήσουμε κάπως τὴν προσοχή μας ἐπάνω στὶς δύο αὐτὲς σημαντικὲς διαπιστώσεις.

Ὅλοι γνωρίζουν τὸ περίεργο ἐκεῖνο σύστημα ποὺ ἐπενόησε ὁ *Leibnitz* στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ κόσμος ἐμφανίζεται ὡς ἕνα σύνολο κλειστῶν μονάδων ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μέσα ἀπὸ μικροὺς φεγγίτες. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι, τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, οἱ πολιτικὲς κοινωνίες τοῦ νεωτέρου κόσμου διαμορφώνονταν, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη, σὲ ἕνα παρόμοιο μοναδολογικὸ σύστημα λίγο ἢ πολὺ κλειστῶν ἐδαφικῶν κρατῶν, ἢ μετὰ τῶν ὁποίων ἐπικοινωνία ἀποτελοῦσε προνόμιο τῶν ὀλίγων —κυβερνητῶν, διπλωματῶν, περιηγητῶν ἢ φιλοσόφων, ἐνῶ οἱ μεγάλες μᾶζες, παρὰ τὴν προϋπόθεσι ἐξάπλωσι τῆς ἰδέας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, παρέμεναν οὐσιαστικά, ὡς μία σχετικῶς πρόσφατη ἐποχή, στοῦ περιθωρίου τῶν δια-κρατικῶν σχέσεων. Μὲ τὴν ἴδια λογική, ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τὶς διακηρύξεις τῶν «φυσικῶν» ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, γινόταν ἀντιληπτὸς πρῶτα ὡς πολίτης-ὑπήκοος ἐνὸς κράτους καὶ κατόπιν ὡς ἄνθρωπος. Μία πραγματικὴ ἄβυσσος ἐχώριζε, στοῦ ἐπίπεδο τῆς νομοθεσίας, τὸ πολιτικὸ δικαίωμα τοῦ ἰθαγενοῦς ἀπὸ τὸ κοσμοπολιτικὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Καί εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ, ὅτι, στὶς ἀρχικὲς τουλάχιστον διατυπώσεις τῆς θεωρίας περὶ διακρί-

σεως τῶν ἐξουσιῶν, εἶχε χρειασθεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ μία τρίτη ἢ μία τέταρτη¹³ ἐξουσία, ὑπὸ τῆ μορφή τῆς *Prérogative*, δηλαδή τοῦ ἀποκλειστικοῦ προνομίου διαχειρίσεως τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους.

12. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἔχουν σήμερα πλήρως ἀναστραφεῖ. Ἄν τὰ κρατικά σύνορα διατηροῦν ἀκόμη ἀναλλοίωτη τὴ συμβολικὴ σημασία τους γιὰ μία ὀρισμένη διεθνή κατανομή τῶν νομικο-πολιτικῶν ἀρμοδιοτήτων ἢ τῶν σφαιρῶν ἐπιρροῆς, στὴν πραγματικότητα, διὰ μέσου τῶν συνόρων καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ σύνορα, ὡς τὸ ἀπέραντο διάστημα, μία πανανθρώπινη ἐπικοινωνιακὴ κοσμογονία, ἐνῶ διαγράφει τὶς πλέον ἀπρόβλεπτες ὡς τώρα ἐξελίξεις τοῦ μέλλοντος γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, ἐπιφέρει ἤδη ἐπαναστατικὰς μεταβολὰς στὴν ἴδια τὴν ὑπόστασι τῆς κάθε ξεχωριστῆς πολιτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ἐνότητος. Τὸ ἐθνικὸ κράτος, ὡς χθὲς ἀκόμη κλειστὸς χῶρος πολιτικῆς ἐπικοινωνίας, παραχωρεῖ προοδευτικὰ τὴ θέση του σὲ εὐρύτερες περιοχὰς πολιτικοῦ διαλόγου, νομικῆς προστασίας καὶ οἰκονομικῆς συνεργασίας, μὲ ταυτόχρονη ἀναδιάρθρωση τῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων καὶ τῶν ἐπικοινωνιακῶν τεχνικῶν. Τὴν ἴδια στιγμή, τὸ ἄτομο ἢ ὁ πολίτης τῆς καθεμιάς ἀπὸ αὐτὰς τὶς περιοχὰς, ἀρχίζει νὰ σκέπτεται ὅτι θὰ ἦταν μισὸς ἄνθρωπος ἂν δὲν ἔνοιωθε ταυτόχρονα πὼς εἶναι πολίτης ἐνὸς κόσμου πού, μὲ τὸν ἦχο ἢ τὴν εἰκόνα, ἔχει γίνῃ κατὰ κάποιον τρόπο τμῆμα τῆς ἴδιας τῆς ἀτομικῆς του ὑπάρξεως. Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου¹⁴ πού διακηρύσσουν μὲ ἔμφαση τὰ σύγχρονα συντάγματα, ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ συμβολίσει, ἐπάνω καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ πολίτη, τὴν ἀναζήτησι μιᾶς νέας ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὸ πολιτικὸ καὶ τὸ κοσμοπολιτικὸ δικαίωμα. Μιᾶς νέας, ὡστόσο, πολλὰ ἀσταθοῦς ἂν καὶ ἀναπόφευκτης ἰσορροπίας ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν πρόκειται ἀκόμη γιὰ ἀποκρυσταλλωμένους θεσμοὺς καὶ καταστάσεις, ἀλλὰ γιὰ μεταβολὰς *in statu nascendi*, μὲ ὅλες τὶς ἐπώδυνες ἐπιπτώσεις πού συνήθως προκαλοῦν οἱ βαθύτερες ἰδεολογικὰς μεταβολὰς καὶ ἀνακατατάξεις.

Ἡ τεχνολογικὴ ἐκρηξιὴ κάνει, πράγματι, ὥστε σὲ κάθε χῶρο, νὰ διασταυρώνονται καὶ νὰ ἀλληλοσυγκρούονται βίαια παλαιὰ καὶ νέα πολιτισμικὰ περιεχόμενα καὶ ἀξίεις. Καὶ ἐνῶ τὸ σύστημα ὀλόκληρο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου ὑφί-

13. Στὴ συνέχεια τοῦ J. Locke καὶ ἄλλων πολιτικῶν φιλοσόφων, ὁ Montesquieu διέκρινε καὶ αὐτὸς μιὰ ξεχωριστὴ «ἐκτελεστικὴ ἐξουσία τῶν ὑποθέσεων πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ διεθνὲς δίκαιο». *De l'Esprit des Loïs*, L. XI, di 6.

14. Γ. Κ. Βλάχου, *Κοινωνιολογία τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου*, β' ἔκδ. Ἀθήναι 1979, σελ. 135 ἐπ. Καὶ εἰδικότερα, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀντικειμενικῆς πληροφορήσεως, τὴ μελέτη τοῦ Νίκου Ἀνδρουτσοπούλου: «Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς πληροφορήσεως καὶ ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου», Ν ο μ. Β ἡ μ α 1985, 7, σελ. 959 ἐπ.

σταται μία ριζική αναθεώρηση και ανακατανομή, τὰ λεγόμενα «μαζικά μέσα ἐνημερώσεως», συνεχῶς ἐνισχυόμενα ἀπὸ τὶς προόδους τῆς ἠλεκτρονικῆς, τῆς πληροφορικῆς καὶ τῆς τηλεματικῆς, ἔρχονται νὰ προκαλέσουν ἕναν ἐντυπωσιακὸ πληθωρισμὸ ἀκατεργάστων εἰδήσεων, ἐντυπώσεων, ἀλλὰ καὶ πρωτόφαντων γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου διανοητικῶν ἢ ψυχικῶν καταστάσεων.

13. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἐνέχουν, προφανῶς, ἰδιαίτερη ὄλως γιὰ τὴν ἄρθρωση τοῦ διαλόγου σημασία. Σὲ κοινωνίες μὲ πλουραλιστικὴ δομὴ, ὅπως αὐτὲς ποὺ ζοῦμε σήμερα, τὰ μηνύματα μεταφέρονται ἀβιάστως στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων μέσα ἀπὸ τὶς ομάδες, τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες. Ὁ κοινωνικὸς ἴστος μπορεῖ ἔτσι νὰ μεταβάλλεται ἀνεπαίσθητα καὶ νὰ ὀδηγεῖ, μαζὺ μὲ τὰ πολλαπλασιαστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπικοινωνιακῆς συχνότητος, σὲ ἐντελῶς νέες καταστάσεις ἀσταθοῦς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς διαθέσιμες ἐκάστοτε τεχνικὲς. Ὅπωςδὴποτε, εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ ἀναλύσει κανεὶς σήμερα ἀποτελεσματικὰ τὸ ἠθικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς ἕναν εὐρύτερο παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὸν πλουραλισμὸ τῶν κοινωνικῶν δομῶν καὶ τὸν ὁμαδισμὸ ποὺ ἐκφράζουν ἢ ὑποθάλπουν οἱ τεχνικὲς στὸ ἐπίπεδο τῶν συγχρόνων ἐπικοινωνιακῶν μέσων.

Στὴν ἀνταπόκριση αὐτῇ, ὁ συγγραφέας τῆς Κριτικῆς τῆς δυναμειῶς τῆς κρίσεως θὰ ἀνεκάλυπτε ἴσως κάποιον κρυφὸ σχέδιο τῆς Φύσεως¹⁵. Σ' ἐμᾶς ἀρκεῖ ἡ διαπίστωση τῆς στενῆς αὐτῆς ἀλληλεξαρτήσεως ὡς πραγματικοῦ δεδομένου μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ὑπολογίσει ἡ δημοκρατία τῆς ἐποχῆς μας, ἂν θέλει νὰ ἐπιζήσει. Πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ προχωρήσουμε μὲ ἰδιαίτερες προφυλάξεις στὴ διαλεύκανση τῶν βεβαίων ἢ πιθανῶν ἐπιπτώσεων ποὺ συνεπάγονται οἱ νέες αὐτὲς κοινωνικὲς ἀντινομίες.

5. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

14. Μία πρώτη προφύλαξη εἶναι, ἀσφαλῶς, νὰ μὴ ὑποστοῦμε τὶς παραισθήσεις τῶν οικονομολόγων καὶ πολιτολόγων τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα, οἱ ὁποῖοι, ὀραματιζόμενοι τὴν ἐλευθερία ἐλθισμόνησαν κάπως τὴ σκληρὴ πραγματικότητα

15. Τὴν παγκοσμιοτητα τῆς Ἰστορίας εἶχεν ἤδη διαβλέψει ὁ Kant. Καὶ εἶχε προσπαθήσει νὰ τὴν ἐρμηνεύσει προσφεύγοντας στὴ φυσικὴ τελεολογία. Βλ. *La pensée politique de Kant*, ἔ.ἀ. σελ. 546 ἐπ. Στὴν παρούσα ἔκθεση, ὁ πλουραλισμὸς (κοινωνικὸς, οικονομικὸς καὶ πολιτισμικὸς) ἐκλαμβάνεται ὅχι σὰν ἰδεολογία ἀλλ' ὡς ἕνα σύνολο ἀντικειμενικῶν δεδομένων μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκτυλλόνται ἀναγκαστικὰ οἱ πολιτικὲς διαδικασίες.

τῆς ἱστορίας, ἔτσι πὸν κατέληξαν νὰ σκοπεύσουν ἓνα κράτος Δικαίου καὶ μία κν-βέρνηση τοῦ Λόγου ἐπάνω στὰ καπνίζοντα ἐρείπια τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν.

Ἡ ἰδανικὴ εἰκόνα τοῦ πλουραλιστικοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ συστήματος πὸν προεβλήθη πρὶν ἀπὸ λίγο ἔχει καὶ αὐτὴ τὶς μελανές της σκιές.

Ἐο δργασμὸς τῆς ἐλευθερίας, στὸν ὁποῖο, ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως, ὀφείλεται ἡ καταπληκτικὴ πνευματικὴ καὶ ὄλικὴ πρόοδος τῶν τελευταίων ἑκατονταετηρίδων, δὲν ὀδήγησε, πράγματι, ἀπλῶς καὶ μόνον στὴν ἐξύψωση τοῦ πολιτικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου ὀλοένα καὶ εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν. Ἐδημιούργησε ταυτόχρονα, στὸ ἴδιο τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐλευθερίας, δηλαδὴ στὶς διαδικασίες τοῦ διαλόγου, ἓνα σύνολο ἀντινομικῶν καταστάσεων, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ.

Ἡ κυριότερη ἀπὸ αὐτὲς εἶναι συνδεδεμένη, προφανῶς, μὲ τὶς σύγχρονες τεχνολογικὲς ἐξελίξεις. Ὅπως εἶναι γνωστὸ σὲ ὄλους, ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας, πὸν μὲ ἀφετηρία τὴν Ἀναγέννηση διέχεε προοδευτικὰ τὰ ἀγαθὰ της σὲ ὀλοένα καὶ εὐρύτερα πληθυσμιακὰ σύνολα, ὀδήγησε παράλληλα, μαζὺ μὲ τὴ συσσώρευση τοῦ πλοῦτου σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀτόμων ἢ οικονομικῶν μονάδων, σὲ μία νέα ἀντίληψη γιὰ τὸ ρόλο τῆς τεχνολογίας στὴν ἔν γενεὶ κοινωνικο-οικονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἐξέλιξη καὶ πρόοδο. Ἐνῶ ὡς μία πρόσφατη ἐποχὴ ἡ τεχνολογία ἐμφανιζόταν ὡς ἀπλὸ παράγωγο τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἡ συσσώρευση τῶν γνώσεων καὶ τῶν τεχνικῶν καὶ ἡ δημιουργία ἓνὸς ἀπεριορίστου — οὐσιαστικῶς αὐτονόμου τεχνολογικοῦ κεφαλαίου, — ἔκαναν ὥστε ἡ τεχνολογία νὰ ἀποτελεῖ ἐφεξῆς μία αὐτοδύναμη καὶ ἀνεξάντλητη πηγὴ ἐπιρροῆς καὶ κοινωνικοῦ ἐλέγχου. Ἐνα μεγάλο τμῆμα τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος τῆς σύγχρονης μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας ἐλέγχεται ὀποσδήποτε, σήμερα, ἀπὸ ἓνα σχετικῶς περιορισμένο ἀριθμὸ παραγωγῶν καὶ χειριστῶν καὶ τοῦτο παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μποροῦν νὰ λειτουργοῦν παράλληλα τυπικὰ ὀλοκληρωμένα κέντρα κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ἄν ὁμως ὀλα ἢ τὰ περισσότερα μηνύματα καὶ οἱ ἀπαντήσεις τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος περνοῦν ἀναγκαστικὰ ἀπὸ ἐλεγχόμενα ἔκ μέρους μικροῦ ἀριθμοῦ ἀτόμων κέντρα ἀποφάσεων, δὲν εἶναι μόνον οἱ ἀτομικὲς συνειδήσεις τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ὀλόκληρος ὁ μηχανισμὸς τῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας πὸν μπορεῖ νὰ νοθεῦται καὶ νὰ ἐξουθενῶνεται.

15. Ἐο κίνδυνος γίνεται τόσο πιὸ μεγάλος, ὅσο πιὸ πολὺ τὸ φαινόμενο τοῦ τεχνολογικοῦ ἐλέγχου τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας συναντᾶ καὶ διασταυρῶνεται μὲ τὰ κατάλοιπα τῆς συγκεντρωτικῆς — αὐταρχικῆς ἐξουσίας πὸν ἐπιζοῦν ἀκόμη στοὺς κόλπους τῆς σημερινῆς πλουραλιστικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κράτος παραμερίζοντας τὸν κανόνα τῆς μὴ-ἐπεμβάσεως, ἀλλὰ διατηρῶντας ἢ δια-

στρεβλώνοντας, όσο του ήταν δυνατό, την αρχή της μη-συμμετοχής, δημιουργούσε προοδευτικά έναν υπερτροφικό, αυταρχικά διαρθρωμένο «δημόσιο τομέα» της οικονομίας, ενώ παράλληλα δημοσιοποιούσε την παιδεία, έπολλαπλασίαζε το ίδιο τις προϋποθέσεις για μία βαθύτερη διαστροφή του κοινωνικο-τεχνικού επικοινωνιακού συστήματος. Το κράτος - επιχειρηματίας και παιδαγωγός - ήταν μοιραίο να συναντήσει στο δρόμο του το τεχνολογικό κεφάλαιο που είχε ανακύψει στο μεταξὺ ἀπὸ τὰ ἔργατα τῆς ἄλλοτε «ιδιωτικῆς κοινωνίας». Καί ἦταν μοιραίο, ἐπίσης, νὰ ἀρχίσει ἐφεξῆς, σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἕνας ἀκήρυκτος πόλεμος ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὰ τεχνολογικῶς ἐλεγχόμενα κέντρα τοῦ καθόλου ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος —εἰδησεογραφικὰ πρακτορεῖα, πολιτισμικὲς βιομηχανίες τηλεοράσεων, νῆα καὶ τόσων ἄλλων— ἕνας πόλεμος γεμᾶτος συγκρούσεις, συμβιβασμούς, θεμιτὲς ἢ ἀθέμιτες συνεργασίες, μὲ τελικὸ θῦμα, κάθε φορὰ, τὴν ἀνεξαρτησία τῶν συνειδήσεων, τοῦ στοχασμοῦ, τῆς ἐπιστήμης, καὶ φυσικὰ τῆς ἴδιας τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου πὸν δὲν θὰ ἤθελε ἢ ἐλευθερία του νὰ βιάζεται συστηματικὰ οὔτε ἀπὸ τοὺς κατόχους τοῦ τεχνολογικοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τοὺς λίγο ἢ πολὺ ἐφημέρους φορεῖς τῆς ἐξουσίας.

Ὅπως εἶναι φανερό, στὸ τέρμα τέτοιων κατολισθήσεων, ἡ πρωτογενὴς ἐξουσία τοῦ λαοῦ ὡς ἀενάου δημιουργοῦ πολιτισμικῶν ἀξιών (ἐπειδὴ αὐτὸ σημαίνει, κατὰ βάθος, «λαϊκὴ κυριαρχία», καὶ ὄχι τὸ νὰ ἐκλέγει ἀπλῶς ὁ λαὸς περιοδικὰ τοὺς ἀντιπροσώπους του) μεταβιβάζεται τύποις καὶ οὐσία στὰ χέρια τῶν ἐξουσιαστῶν του καὶ τῶν συναλλαττομένων μὲ αὐτοὺς ἐκπροσώπων τοῦ τεχνολογικοῦ κεφαλαίου¹⁶. Μὲ τὸ κρατικὸ-κομματικὸ μονοπώλιο τῶν «μαζικῶν μέσων ἐνημερώσεως» πὸν ἐπεκράτησε ἀρχικὰ, σὲ ποικίλλοντες ρυθμοὺς καὶ ἔκταση, στὶς εὐρωπαϊκὲς Χῶρες, ὅσο καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα μονοπώλια ἢ ὀλιγοπώλια τοῦ τεχνολογικοῦ κεφαλαίου τῆς ἀμερικανικῆς ἡπείρου, ἔχει ἤδη ολοκληρωθεῖ τὸ εἰδικὸ εἶδος «ἡγεμονίας» πὸν εἶχεν ἐπισημάνει ὁ Gramsci¹⁷ καὶ πὸν ἀνέλυσαν ἔκτοτε μὲ μεγαλύτερη

16. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ τεχνολογικοῦ κεφαλαίου στὴ διαμόρφωση τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, βλ. καὶ τὴ μελέτη μου: «Ἡ τεχνολογικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Πολιτικὴ», ἀνάτ. ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 57 (1982), σελ. 259-275.

17. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Gramsci εἶχεν ἐπισημάνει (*Cahiers de Prison, Cahier 12, Paris, Gallimard, 1978* σελ. 302 ἐπ.) τὴ λειτουργία βοηθητικῶν κέντρων «ἡγεμονίας», τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς κυρία ἀποστολὴ νὰ ἐξασφαλίζουν, μὲ τὴ συνεργασία τῶν διανοουμένων, τὴν «συναίνεση» τῶν εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν. Ἡ τεχνολογία τοῦ ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεοράσεως ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα κατ' ἐξοχὴν πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι, λόγω τῶν πολλαπλῶν τους ἐξαρτήσεων, πὸν σημειώνονται στὸ κείμενο αὐτῆς τῆς ὀμιλίας, τὰ κέντρα αὐτὰ μποροῦν καὶ ἐπενεργοῦν καὶ πέραν τῶν ὁρίων πὸν κα-

λεπτομέρεια νεώτεροι έρευνητές¹⁸.

Έντελώς δικαιολογημένα, συνεπώς, τὸ πρόβλημα τῶν ὁμαδικῶν μέσων ἐπικοινωνίας καὶ ἐνημερώσεως καὶ ἰδιαίτερα τῆς τηλεοράσεως τίθεται σήμερα, σὲ διεθνή κλίμακα, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ προβλήματα λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στὸ σύνολό του. Καὶ εἶναι πολὺ εὐόωνο ὅτι, στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, πραγματοποιοῦνται αὐτὴ τῆ στιγμή, σὲ ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν ἐπικοινωνιῶν, εὐρύτατες ἀναθεωρήσεις¹⁹.

6. ΒΑΣΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟ-Υ-ΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΘΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

17. Τὸ ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις εἶναι νὰ διευκρινισθεῖ: πῶς θὰ ἦταν δυνατό, ὑπὸ τὶς σημερινὲς τεχνολογικὲς, οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες, νὰ ἐξασφαλισθεῖ μία σχετικὴ ἔστω ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸ αἴτημα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς, ποὺ προϋποθέτει καὶ ἐπιβάλλει τὸ διάλογο, καὶ τὸ τεχνολογικὰ ἐξελιγμένο καὶ ἐλεγχόμενο ἀπὸ τὸ κράτος ἢ ἀπὸ ἰδιῶτες ἐπικοινωνιακὸ σύστημα;

Ένας πρώτος ὅρος εἶναι, ἀσφαλῶς, νὰ γίνε ἀπὸ ὅλους ἀντιληπτὸ ὅτι κἀνὴ ἔχει ἀλλάξει βαθύτατα, τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὅχι ἀπλῶς στὴ διαπλοκὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν, ἀλλὰ στὴν ὅλη ὑπόσταση καὶ τοὺς ρυθμοὺς τῶν κοινωνικῶν νομοτελειῶν ὑπὸ τὶς ὁποῖες διαμορφώνονται αὐτὲς οἱ σχέσεις καὶ αὐτοὶ οἱ δεσμοί.

Άληθινά, μπορεῖ ἀκόμη τὸ *jus in suo essere perseverando* —τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως— νὰ ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ παράγοντα ἀπὸ τὸν ὁποῖο προσδιορίζονται οἱ κοινωνικὲς δραστηριότητες τοῦ ἀτόμου, ὅπως περίπου καὶ κατὰ τὴν

θορίζει ἐνδεχομένως ὁ ἔλεγχος τῆς ἐξουσίας. Ὅπωςδήποτε, τὸ θέμα τῶν *mass media* ἐντάσσεται σὲ μία εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς σύγχρονης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐπικοινωνίας, ποὺ περιέχει καὶ ἄλλες πλευρὲς. Βλ. μεταξὺ ἄλλων: *Sophie Huet, Philippe Langenieux - Villard, La communication politique, Paris, PUF, 1982*, καθὼς καὶ τὸν ὑπὸ τὸν τίτλο: «*Les médias et les Pouvoirs*», τεῦχος τῆς Καναδικῆς Ἐπιθεωρήσεως Πολιτικῆς Ἐπιστήμης *Politique 2, Québec 1982*.

18. Ἰδιαίτερα ἡ *Sylvie Blum*, στὸ βιβλίο της: *La Télévision Ordinaire du Pouvoir, Paris PUF 1982*.

19. Πρβλ. τὸ ἄρθρο μου: «Ἡ Τηλεόραση καὶ τὸ Σύνταγμα», Ἔφημ. Καθημερινὴ 29-30.9.85, σελ. 4, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπές. Πρβλ. καὶ κατωτ. ὑποσ. 25. Γιὰ τὴ Γαλλία, εἰδικότερα, βλ. σχετικὰ μὲ πρόσφατες ἐξελίξεις, Ἔφημ. *Le Monde*, 5 καὶ 14 Δεκ. 1985 σελ. 2 καὶ 14 ἀντιστοίχως.

περίοδο τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἄλλα εἶναι ἐξίσου βέβαιο, ὅτι, στὸν αὐτοματισμὸ τῶν ἀτομικῶν σχεδίων τῶν ἀνεξαρτήτων παραγωγῶν καὶ τὸν συνακόλουθο αὐτοματισμὸ τῆς προόδου ἔχουν τώρα παρεμβληθεῖ, μὲ ὄλο τὸ ἐπιβλητικὸ τους βάρος, τὸ τεχνολογικὸ κεφάλαιο καὶ οἱ τεχνολογικοὶ αὐτοματισμοί, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ὁ καθολικὸς, ἐκ τῶν ἄνω ἐλεγχόμενος, πρὸς βλεπτικὸς σχεδιασμός, ἀπὸ τὸ ἄλλο. Καὶ τοῦτο, μέσα σὲ κοινωνίες τῶν ὁποίων ἡ δομὴ, ὅπως ἐλέγχθη ἀπὸ τὴν ἀρχή, δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη ποὺ ἐκκληροδότησαν οἱ φιλελεύθεροι ἐπαναστάσεις τῶν δύο τελευταίων αἰώνων.

Ἔτσι αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι καὶ τὰ ἐπικοινωνιακὰ συστήματα, ὅπως τείνουν νὰ διαμορφωθοῦν σήμερα, δὲν εἶναι ἀπλὰ ἐπιφαινόμενα στή ροὴ τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι. Ἀποτελοῦν ἀντιθέτως ὀλοκληρωτικὸ τμήμα βαθυτέρων ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν μεταβολισμῶν, ποὺ ἔχουν ἤδη συντελεσθεῖ ἢ ποὺ συντελοῦνται ἀκόμη στὶς ἴδιες τὶς δομὲς τῆς κοινωνικῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ἐξελίξεων στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς. Καὶ κατὰ συνέπεια, τὰ ἴδια αὐτὰ ἐπικοινωνιακὰ συστήματα ἀντενεργοῦν μὲ τὴ σειρά τους καὶ ἀσφαλῶς ἐπηρεάζουν αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις.

18. Δὲν θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἐπαναληφθοῦν, ἐδῶ, ἐν ἐκτάσει τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς λεγομένης μαζικῆς ἐνημερώσεως, ποὺ πολλὰ καὶ ἐμβριθεῖς μελέτες ἔχουν φέρει ὡς τώρα στὸ φῶς²⁰. Ἄρκει νὰ ὑπομνησθεῖ ἀπλῶς, ὅτι, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν Τύπο ποὺ —ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξη τῆς πολυφωνίας— δὲν ἐμποδίζει ἀλλ' ὑποβοηθεῖ τουναντίον τὸν κριτικὸ διάλογο, ἢ σωρευτικὴ μετάδοση τοῦ ἤχου καὶ τῆς εἰκόνας ἀπὸ κατευθυνόμενα ἐκ τῶν ἄνω ἢ ἐκ πλαγίου κέντρα ἀποφάσεων, ἐκμηδενίζοντας λίγο ἢ πολὺ τὸν διάλογο, εὐνοεῖ μᾶλλον τὴν ἐπιβολὴ ἕξωθεν ἐπιρροῶν καὶ κατεργάζεται τὴν παθητικότητα τοῦ ὑποκειμένου ἢ καὶ τὸν ἀπολιτισμὸ εὐρυτέρων κοινωνικῶν κατηγοριῶν²¹, σὲ τρόπο ποὺ νὰ ὀδηγεῖ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἀνεξάρτητα, πολλὰ φορὲς, ἀπὸ τὶς πραγματικὲς προθέσεις τῶν διατακτῶν ἢ τῶν χειριστῶν, σὲ μία προφανῆ δυσαρμονία ἀνάμεσα στὸν κατὰ τ' ἀνωτέρω πλουραλισμὸ τῶν κοινωνικῶν δομῶν καὶ τὸν κατευθυνόμενον ὁμαδισμὸ τῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων.

Ἐνα τέτοιο σύστημα ἐπικοινωνίας μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο μᾶλλον ἐπικίνδονο, καθόσον ἢμπορεῖ νὰ λειτουργεῖ χωρὶς νὰ μεταβάλλονται οὐσιαστικὰ οἱ δομὲς καὶ οἱ θεσμοὶ τόσο τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ πλουραλισμοῦ ὅσο καὶ τῆς τυπικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Τὸ σύνδρομο τοῦ Ὁργουελ δὲν προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ ἓνα

20. Βλ. ἰδίως τὸ ἀνωτέρω, ὑποσ. 18 μνημονεύμενο βιβλίον τῆς Sylvie Blum.

21. Ἰδίως μεταξὺ τῶν μισθωτῶν, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ πρόσφατες ἔρευνες. Βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 19.

πολιτικό κόμμα του τύπου του *Angsoc* ούτε ένα χαρισματικό ηγέτη όπως ο «Μεγάλος Ἀδελφός»²². Παρέχοντας μονόπλευρη πληροφόρηση, τροφοδοτώντας τις εδρότερες μάζες με προϊόντα εδτελοῦς ὑπο-κουλτούρας, ἀποχανώνοντας τις ἀτομικές συνειδήσεις και διαλύοντας με τὸ εὔγευστο δηλητήριο του ἤχου και τῆς εικόνας και τὰ τελευταία ἴχνη κριτικῆς σκέψεως και ἠθικῆς ἀνεξαρτησίας, τὰ «μέσα μαζικῆς ἐνημερώσεως» μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν και μεταβάλλονται πραγματικά, ιδιαίτερα σὲ Χῶρες με ἐπισφαλῆ πνευματικὴ και πολιτικὴ παράδοση, σὲ ἀπλὰ ὄργανα ἐπιρροῆς, στὰ ὁποῖα ἡ διαφήμιση και ἡ προπαγάνδα διασταυρώνονται ἀκατάπανστα ἐκμηδενίζοντας τὸ δημοκρατικὸ διάλογο και μεταβάλλοντας τὸν ἄνθρωπο και τὸν πολίτη, κατὰ τὸ πρότυπο του «βαρβαρικοῦ κράτους», σὲ ἀπλὸ θεατὴ τῆς ἴδιας του τῆς πολιτικῆς και πολιτισμικῆς ἀνπαρξίας.

Τὰ φαινόμενα του «πολιτικοῦ ἀναλφαβητισμοῦ» ἢ τῶν ἐκδηλώσεων βίας ποὺ ἔχουν ἀκόμη πρόσφατα παρατηρηθεῖ, ιδιαίτερα μεταξὺ τῶν νέων, και σὲ Χῶρες με ἀνεπτυγμένο πολιτισμὸ και τεχνολογία²³, δὲν εἶναι προφανῶς ἄσχετα με τις διαστρεφές ποὺ ὑφίσταται τὸ καθόλου ἐπικοινωνιακὸ σύστημα ἀπὸ τὴν ἔντονη παρουσία κοινωνικὰ ἀνεξελέγκτων μέσων ὁμαδικῆς ἐνημερώσεως. Πολὺ περισσότερο σὲ Χῶρες, ὅπως ἡ δική μας, ὅπου ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν και τῶν τεχνικῶν δὲν συνεβάδισε με ἀνάλογη ἀνάπλαση τῆς ἠθικῆς, κοινωνικῆς και πολιτικῆς παιδείας.

19. Ὅσα ἐλέχθησαν προηγουμένως σχετικὰ με τὴν ὑποκατάσταση του κοινωνικο-πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ στὸ διπλὸ αἴτημα τῆς «μὴ-συμμετοχῆς» και τῆς «μὴ-ἐπεμβάσεως» τῆς περιόδου του φιλελευθερισμοῦ, μποροῦν τώρα νὰ ὑποβοηθήσουν στὴν περαιτέρω διευκρίνιση τῶν προϋποθέσεων ὑπὸ τις ὁποῖες θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναζητηθεῖ μία ὀρθὴ ἀντιμετώπιση του μεγάλου αὐτοῦ προβλήματος —και κατ' ἐπέκταση και τῶν λοιπῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ δημοκρατία τῆς ἐποχῆς μας.

Ἐκεῖνο ποὺ, ὅπως εἶπαμε, ἄλλαξε ριζικὰ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς λειτουργίας και τῆς πολιτικῆς ζωῆς, εἶναι ὁ ρόλος τῶν μετόχων τόσο τῆς πολιτικῆς ὅσο και τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας. Ἡ θεληματικὴ κάθοδος τῆς ἐξουσίας στὸν κάθε λο-

22. Στὸ κράτος ποὺ θέλησε νὰ ἀπεικονίσει ὁ *Orwell*, ἐπικρατεῖ ἓνα μονοκομματικὸ καθεστῶς (βλ. τὴ μελέτη μου: «Ὁ Πολίτης, ὁ ἄνθρωπος και τὸ κράτος. Στοχασμοὶ ἐπὶ τὸ 1984 του Γεωργίου *Orwell*», *Εὐθύνη*, No 156, 1984 σελ. 569-579). Τίποτε ὅμως, δὲν ἐμποδίζει ἓνα ἀπλῶς «ὑπερέχον» κόμμα νὰ ἀσκήσει, με διαφορετικὰ μέσα, ἀνάλογη πολιτικὴ.

23. Πολιτικῶς ἀναλφαβήτους ἐθεώρησαν στὴ Γαλλία τὸ 1,5 ἐκ., ἰδίως νέων, ποὺ δὲν προσήλθαν νὰ λάβουν τὸ ἐκλογικὸ τους βιβλιάρδιο. Στὴν πραγματικότητα οἱ «πολιτικῶς ἀναλφαβῆτοι» εἶναι, σὲ κυμαινόμενες ἀναλογίες, πολὺ περισσότεροι σὲ ὅλες τις Χῶρες. Κι' αὐτὸ, κυρίως, σὲ συνάρτηση με τὴν ἔλλειψη πολιτικῆς παιδείας.

γής επιχειρησιακό ή πολιτισμικό τομέα, και ή ταυτόχρονη ούσιαστική και μόνιμη παρέμβαση τῶν ομάδων και τῶν οργανώσεων στήν καθόλου λειτουργία τῆς δημοσίας ζωῆς, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ή ἔννοια τῆς συμμετοχῆς νά γίνει κατὰ κάποιον τρόπο ὑποχρεωτική γιά ὅλους, ἀνεξάρτητα ἀπό τὸ βαθμὸ τῆς θεσμικῆς της ἐντάξεως και ὀλοκληρώσεως. Ἀπὸ τὴν στιγμή, ἐξ ἄλλου, πὸν ή ἐπικοινωνία, χάρη στήν ὑψηλή τεχνολογία, ἔγινε και μαζική και παγκόσμια, τὸ ἐπικοινωνιακὸ σύστημα ὄχι μόνον ἀπέκτησε περισσότερο ἐντόνους ρυθμούς, ἀλλὰ και ἀγκάλιασε ἐπίσης ὅλα τὰ ἄτομα, ἀκόμη και τοὺς πιὸ ἀπομακρυσμένους ἀργοτικὸν πληθυσμοὺς πὸν ὁ Μὰρξ ἀκοκαλοῦσε ἀκόμη, στὸ 18 Brumaire «σάκκους μὲ πατάτες»²⁴. Μὲ τὴ συντροφία τοῦ ἤχου και τῆς εἰκόνας, τὸ κάθε ἄτομο, θεληματικὰ ή ἀθέλητα, συμμετέχει σήμερα σὲ κάθε τι πὸν συντελεῖται γύρω του. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν συμμετέχει ἐνεργητικὰ και γνήσια ή παθητικὰ και σὰν ἀπλὸ ἐξαγόμενο τῶν ἐπιρροῶν πὸν προσλαμβάνει ἀπὸ κέντρα ἀποφάσεων πὸν ἄλλοι ἐξουσιάζουν.

ἜΟλα αὐτὰ ὀδηγοῦν, φυσικά, στήν ἀντιμετώπιση εὐρύτερων οργανωτικῶν προβλημάτων τῆς δημοκρατίας πὸν δὲν μποροῦν νὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ. Ἡ πορεία, ὀπωσδήποτε, πρὸς τὴ συμμετοχική δημοκρατία πὸν ἐπιβάλλουν τόσο οἱ πλουραλιστικὲς δομὲς τῶν οὐγχρόνων ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν ὅσο και οἱ γοργὲς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις, περνάει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ μία πραγματική και ούσιαστική δημοκρατική ἀναμόρφωση τῶν μέσων ὀμαδικῆς ἐπικοινωνίας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ή πλουραλιστική δημοκρατία, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἐκείνη τῆς περιόδου τοῦ ἀτομιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, προϋποθέτει ἐνεργὸν πολίτες, ἀντικειμενικὰ ἐνημερωμένους και ἱκανὸν νὰ διακρίνουν τὸ γενικὸ ἀπὸ τὰ μερικὰ ή τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα και νὰ συμμετέχουν, ἔτσι, ἀποδοτικὰ στὸν ἐν γένει κοινωνικὸ σχεδιασμό.

20. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ή εὐρύτητα και ὁ τύπος συμμετοχῆς τῶν ἀτόμων και τῶν ομάδων στή λειτουργία και τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος θὰ ἐξαρτηθεῖ, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἀπὸ τίς ἀναγκαῖες ἐξελίξεις στὰ ἴδια τὰ τεχνολογικὰ μέσα και ἰδιαίτερα στή δορυφορική και τὴν καλωδιακή τηλεόραση, ἐξελίξεις πὸν ἐνδέχεται νὰ ἐξασφαλίσουν και τὴ μεγαλύτερη ἀντικειμενικότητα τῆς ἐνημερώσεως και τὴν εὐρύτερη ἀποκατάσταση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὸ χειριστὴ και τοὺς ἀποδέκτες τοῦ ἤχου και τῆς εἰκόνας. Ἔως ὅτου, ὅμως, οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἀποδώσουν καρπούς, τὸ θέμα τῆς ἀντικειμενικότητας και τῆς ἀξιοπιστίας τῶν mass media παραμένει ἀκέραιο. Σύνεπῶς δὲ και τὸ αἴτημα τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῆς καθόλου ὀργανώσεως και λειτουργίας τους ἐμφανίζεται ἄμεσο και ἐπιτακτικὸ.

24. «Kartoffelsack». *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. Karl Marx Ausgewählte Schriften, Ring Verlag, Zürich, τόμ. II, 1934 σελ. 426.

Αίτημα τόσο μάλλον επιτακτικό καθόσον είναι πολύ πιθανόν οι τεχνολογικές και θεσμικές εξελίξεις που συντελούνται σήμερα σε παγκόσμια κλίμακα, να βρουν εντελώς άνετοιμη τη Χώρα μας για να αποτρέψει τον περαιτέρω υποβιβασμό ή αλλοτρίωση της εθνικής μας πολιτισμικής κληρονομίας.

Ἡ μορφή τὴν ὁποία θὰ ὑποδυθεῖ αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος, μὲ εὐρύτερη ἢ μὲ περιορισμένη συμμετοχὴ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἐξαρτᾶται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀργανωτικῶν καὶ δημοσιονομικῶν προϋποθέσεων, στὶς ὁποῖες ἐμπλέκονται καὶ θέματα διεθνoῦς καὶ εἰδικότερα, δι-ευρωπαϊκῆς συνεργασίας²⁵. Ἐκεῖνο πὸν προέχει, πάντως, νὰ τονισθεῖ ἐδῶ, εἶναι ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναπτύξεις, δὲν εἶναι νοητὸ σὲ μία κοινωνικὴ καὶ πλουραλιστικὴ δημοκρατία, ὁ χειρισμὸς τῶν ὁμαδικῶν μέσων ἐπικοινωνίας νὰ βρίσκεται σὲ δυσαρμονία μὲ τὶς δομὲς καὶ τὶς ἀξίες πὸν καθορίζουν τὴν ἐν γένει λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Καὶ οἱ δομὲς καὶ οἱ ἀξίες πὸν καθορίζουν αὐτὸ τὸ πολίτευμα καθορίζονται, ὅπως ἐλέγχθη ἤδη, ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη ἐξύψωση καὶ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ἐξουσίας στὸ ρόλο μιᾶς ὑποχρεωτικῆς καὶ ἰσότιμης συνεργασίας, μὲ ἔρεισμα τὴν εὐρύτερη κατανομὴ τῶν εὐθυνῶν, ὅπως τὸ ὑποβάλλει τὸ αἶτημα μιᾶς ἀνανεωμένης, διὰ τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ πλουραλισμοῦ, λαϊκῆς κυριαρχίας.

Ἡ σημασία πὸν ἐνέχει τὸ ἐπικοινωνιακὸ σύστημα, καὶ εἰδικότερα τὸ σύστημα ὁμαδικῆς ἐπικοινωνίας, γιὰ τὴν ὀρθὴ λειτουργία τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν, μᾶς ἐπιβάλλει, συνεπῶς, νὰ τὸ ἀποσπᾶσουμε ἀπὸ τὰ ὁποιαδήποτε κομματικὰ ἢ συντεχνιακὰ συμφέροντα καὶ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε σὰν ἓνα πρόβλημα ἴσης τουλάχιστον σημασίας μὲ ἐκεῖνο τῆς σχολικῆς καὶ πανεπιστημιακῆς ἐκπαιδευσεως. Στὸ κάτω-κάτω, τυχὸν ἐλλείψεις τῆς ἐκπαιδευσεως τῶν νέων μποροῦν ἴσως νὰ

25. Τὴν σπουδαιότητα ἀλλὰ καὶ τὴν πολυπλοκότητα τοῦ προβλήματος, ἐπὶ δι-ευρωπαϊκοῦ ἐπιπέδου, ἔδειξαν ἀνάγλυφα οἱ συζητήσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Διεθνῶν Ἡμερίδων τοῦ IDATE (Institut de l' Audiovisuel et des Télécommunications en Europe) στὸ Montpellier (20-22. 11.1985). Βλ. περίληψη καὶ σχόλια τῆς ἐφημερίδας *Le Monde* τῆς 20.11.85, καθὼς καὶ ἀνταπόκριση α ὕ τ. 26.11.85 σελ. 17. Πρβλ. α ὕ τ., 15.5.85, ἄρθρο τοῦ P. Arvonny, σχετικὰ μὲ τὴν υἰοθέτηση τοῦ standard D2-MAC Paquets. Ἐμπεριστατωμένη ἐκθεση τοῦ προβλήματος ἔκανε στὸ XIII Παγκόσμιο Συνέδριο Πολιτικῆς Ἐπιστήμης (Παρίσι 15-20 Ἰουλίου 1985) ὁ Καθηγητὴς George Wedell, Δ/ντῆς τοῦ European Institute for the Media, μὲ τίτλο: «The Establishment of the Common Market for Broadcasting in Western Europe» (πολυγρ.). Στὸ ἴδιο Συνέδριο ἔγιναν καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις, ὅπως τῶν Tapio Varis, «The International Flow of Television Programms», Lyda Lee Kaid, Johnston A. Wadsworth and Katherine D. Hale, «Mass Media and the socialization of political malaise», Jase Luis Dader Garcia, «Mass Media Political Socialization in Leisure Times» κ. ἄ.

διορθωθοῦν ἀργότερα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὥριμης ἡλικίας. Τὰ βιώματα ὅμως ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀναγκαστική, κατὰ κάποιον τρόπο, συμβίωση τῶν ἀτόμων ὄλων τῶν ἡλικιῶν μὲ τὸν ἦχο καὶ τὴν εἰκόνα ποὺ εἰσβάλλουν ἀδιάκοπα στὴν οἰκογενειακὴ ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ κυψέλη εἶναι δύσκολο νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ νὰ διορθωθοῦν. Ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ λαοῦ ποὺ θὰ προκύψει μὲ τὸ χρόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴν συμβίωση, θὰ ἐξαρτηθεῖ, ὡς ἕνα τουλάχιστον σημεῖο, καὶ τὸ μέλλον τῆς δημοκρατίας. Εἶναι λοιπὸν καιρὸς τὸ θέμα τῶν συγχρόνων ὁμαδικῶν μέσων ἐπικοινωνίας νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ ὄλη τὴν εὐρύτητα τῆς ἐθνικῆς καὶ πανανθρώπινης σημασίας του. Τόσο μᾶλλον καθόσον, ὅπως τὸ ἔχω ἐπισημάνει ἄλλοῦ, τὸ Σύνταγμα μᾶς δίνει ἄνετα τὴν εὐχέρεια γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντιμετώπισή του.

Μὲ τὶς παραπάνω ἀναπτύξεις, δὲν ὑπέδειξα ἀσφαλῶς καμμία συγκεκριμένη λύση τοῦ προβλήματος τῶν λεγομένων «μαζικῶν μέσων ἐνημερώσεως». Τοῦτο, ἄλλωστε, δὲν ἀποτελοῦσεν ἐπιδίωξη τῆς ὁμιλίας μου. Ἄν, ὅμως, κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω τὴ βαθύτερη ἱστορικο-πολιτικὴ, κοινωνιολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκοπιὰ, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ πρόβλημα αὐτὸ προβάλλεται σήμερα σὲ ὄλες τὶς ἀνεπτυγμένες ἢ ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες —καὶ στὴν ἰδική μας— ἔχω τὴν ἐλπίδα ὅτι συνέβαλα κάπως στὴ διερεύνησή του.
